

DOI: 10.33270/03243401.110
УДК 159.9+343.91+343.2

Соціально-психологічні аспекти протиправної поведінки військової службової особи

КОСТЮК Іван*

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7855-6898>

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена низкою аспектів, які мають практичне значення. По-перше, протиправна поведінка військових службових осіб має потенціал негативного впливу на ефективність функціонування військових структур, що створює безпосередню загрозу для оборонно-безпекових інтересів держави. Тому аналіз соціально-психологічних аспектів цієї поведінки має важливе практичне значення для забезпечення дисципліни та законності у військових структурах. По-друге, широке використання нових технологій, зміни в соціальному середовищі й інші соціально-психологічні фактори впливають на виникнення нових форм протиправної поведінки серед військовослужбовців. Тому постійне оновлення знань про соціально-психологічні аспекти цієї проблематики допоможе розробити ефективніші стратегії запобігання кримінальним правопорушенням у військовій сфері правовідносин. Основна мета цього дослідження полягає в аналізі соціально-психологічних аспектів, які впливають на виникнення та розвиток протиправної поведінки серед військових службових осіб. Це передбачає вивчення факторів, що позначаються на формуванні моральних та етичних цінностей у військовому середовищі, а також виявлення психологічних механізмів, що є основою протиправних вчинків військових службових осіб. На підставі таких даних на державному рівні можна розробити ефективні стратегії превенції та вдосконалити психологічну підготовку військовослужбовців для забезпечення високого рівня дисципліни, законності й дотримання правових норм у військовому середовищі. Методологічну основу дослідження становлять підходи, які охоплюють квалітативні та кількісні дослідження, що дають змогу зібрати та проаналізувати дані про соціально-психологічні фактори та їх вплив на протиправну поведінку. Соціологічний та психологічний аналіз надає можливість дослідити соціальні та психологічні механізми, що впливають на поведінку військовослужбовців. Аналіз правових норм, що регулюють військову діяльність та дисципліну, а також аналіз даних емпіричних спостережень дають змогу зрозуміти мотивацію протиправної діяльності військових службових осіб. Окрім зазначеного, наукова новизна та практична значущість цієї статті полягає не лише в науковому аспекті, а й у розумінні мотивацій перевищення військовою службовою особою владних чи службових повноважень. Вивчення цих мотивів допоможе уповноваженим службовим особам правильно оцінити протиправні дії військової службової особи, що своєю чергою сприятиме ефективному виконанню завдань кримінального провадження.

Ключові слова: девіантність; дезорганізація; кримінальне правопорушення; мотиви; розслідування; класифікація.

Історія статті:

Отримано: 31.01.2024
Переглянуто: 29.02.2024
Прийнято: 25.03.2024

Рекомендоване посилання:

Костюк І. Соціально-психологічні аспекти протиправної поведінки військової службової особи. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 110–118. doi: 10.33270/03243401.110.

*Відповідальний автор

Вступ

Девіантна поведінка як соціальне явище привертає увагу різних галузей суспільних наук. Філософські погляди на цю проблематику здебільшого зосереджені крізь призму антропологічних та онтологічних аспектів. Ці концепції розглядають сутність людини та її природи через взаємозв'язок між моральними й етичними стандартами, що формуються під впливом культурно-історичних факторів у певному суспільстві або його середовищі. Особливий вплив на формування філософських підходів щодо визначення взаємозв'язку між індивідуальними цінностями й соціокультурним середовищем здійснили німецькі мислителі XVII–XIX століть. Вивчаючи сутність людини, І. Кант (Kant, 1781; Fedorchenko, 2022) та М. Гайдеґґер (1962) акцентують увагу на приналежності її до народу, раси, роду, спроможності до розумової діяльності, сприйняття прекрасного, наділенні моральною свідомістю та інтелектуальними здібностями, а також прагненням до самовираження, самовдосконалення, самореалізації, бажанням до волі та впливу на інших як важливої складової її існування.

Серед родових чинників людського буття автори виокремлюють морально-етичну характеристику, яка охоплює систему цінностей та принципів, що визначають етичну або моральну адекватність поведінки окремого індивіда. Ці риси включають почуття совісті, чесності, відповідальності, справедливості, доброти й бажання діяти відповідно до морально-етичних норм і принципів. Анормальність у цих процесах породжує протиправність, що полягає у відхиленні людини за межі людської екзистенції, її природи, цінностей та соціальних обмежень. У цьому контексті увагу привертають праці Г. Гегеля (2000), Ф. Ніцше (2006) та А. Шопенгауера (Bryan, 2003), де розглянуто філософські підходи до природи свідомого відчуження людиною загальноприйнятих норм поведінки, а також проаналізовано вплив соціокультурного контексту на формування особистості та її уявлення про мораль і справедливість. У межах розвитку європейської цивілізації ці явища дістали назву «нігілізм». Тобто певного скептицизму щодо об'єктивності моральних норм, сенсу життя чи будь-якої форми об'єктивної істини, яка, ґрунтуючись на примітивних переконаннях, нав'язана владою, традиціями чи авторитетом. Отже, нігілізм є деструкцією державно-правових цінностей, що охоронювані різними сферами суспільного життя.

За філософсько-антропологічною відповіддю суб'єкт правопорушення стає можливим внаслідок свідомого відчуження індивідом релігійних переконань, державно-політичної влади, приватної та суспільної власності, моралі та культури тощо. З огляду на Гегелівську філософію права, це можна розглядати як порушення чи невиконання правил поведінки та принципів і стандартів, що створює

дисгармонію або конфлікт у системі суспільних відносин. Тому «порушення права» або «неправо» можна обґрунтувати як певну форму «юридичного нігілізму». Відмінність між ними полягає в тому, що «неправо» вказує на порушення чи невиконання законів або норм права, натомість нігілізм – це свідоме відкидання (відчуження) або ігнорування обов'язковості виконання цих законів чи норм. «Неправо» може охоплювати активне порушення правових норм, а нігілізм виявляється у формі пасивного або активного ігнорування закону, без явного його порушення.

Схожі ідеї обстоюють соціологи, зауважуючи, що значна частина правопорушників, вчиняючи протиправні дії, віддаляється від соціальних норм і цінностей, сформованих суспільством. Ця соціально-психологічна дистанція визначає мотивацію для протиправної поведінки, реакцію на життєві ситуації та вплив суспільства на формування особистості. Втрата соціальної орієнтації, невпевненість і відсутність спільних цінностей часто є виявом відчуження, що призводить до відхилення від загальноприйнятих норм поведінки в суспільстві. На переконання Е. Дюркгейма (1998) та Р. Мертон (1938), ці процеси є складовими «соціальної аномії» – стану суспільства, що вирізняється нестабільністю, розривом у соціальних нормах, відсутністю чітких правил і відчуттям безладу. Причини цих явищ можуть бути пов'язані із соціальними кризами, економічними складнощами, політичними конфліктами або іншими факторами, що порушують стабільність і гармонію в суспільстві. У цьому хаосі індивід, який позбавлений соціального статусу, влади та престижу, часто вступає в конфлікт із суспільством, намагаючись досягти мети й досягти необхідних цінностей шляхом незаконних дій.

У своїх дослідженнях Р. Мертон (1938) дійшов висновку, що певні етапи соціального розвитку можуть створювати умови, коли порушення соціальних норм стає «нормальною» реакцією на ситуацію. Байдушність суспільства до індивіда посилює його відчуження (асоціальність) та схильність до злочинної поведінки. Віддалення індивіда від законослухняної спільноти сприяє його подальшій адаптації із собі подібними, де він знаходить підтримку, взаєморозуміння та можливість розв'язувати спільні проблеми. Це означає, що правопорушники об'єднуються як люди, відчужені від спільноти, що є результатом їхньої соціальної віддаленості від звичайних міжособистісних взаємин з родиною, колегами й іншими соціальними та культурними групами.

Це питання стає актуальнішим, коли йдеться про кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX КК України)¹. Оскільки суб'єктами цих

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

кримінальних посягань є військовослужбовці, це створює дисонанс між їх поведінкою та соціальним статусом, внутрішніми переконаннями й загальноприйнятими нормами. Тобто людина як суб'єкт довіри або ж моральний агент з виконання державних функцій, пов'язаних з обороноздатністю країни, здатна вийти за межі встановлених правил, стаючи небезпечною для держави та її суспільства. З метою систематизації отриманих знань за константу в цьому дослідженні буде обрано ст. 426-1 КК України, норма якої передбачає відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень.

Матеріали та методи

Методологічною основою дослідження є компаративний аналіз, спрямований на порівняння різних наукових досліджень щодо визначення протиправної поведінки та її соціально-психологічних детермінант з метою ідентифікації специфічних чинників, що сприяють протиправній діяльності у військовому середовищі. У статті проаналізовано філософські, соціологічні, психологічні та юридичні наукові підходи до визначення аспектів, які впливають на протиправну поведінку військової службової особи.

Зокрема, теоретичним та академічним підґрунтям дослідження слугували наукові праці Л. Берковіца, Л. Величенко, М. Гайдеґера, Б. Головкина, Г. Геґеля, Е. Дюркгейма, А. Зелінського, Ф. Зімбардо, І. Канта, Ю. Комаринської, Р. Мертон, Я. Наваляна, І. Нечітайло, Ф. Ніцше, А. Савченка, О. Талдикіна, В. Філоненка, С. Шалгунової, В. Шепітька, А. Шопенгауера тощо. Наукові концепції та висновки авторів покладено в основу дослідження, а окремі положення набули подальшого розвитку.

Науковий аналіз підходів до проблеми одночасно з вивченням зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на протиправну поведінку, надали можливість виявити психологічні особливості особистості військовослужбовця, які утворюють її кримінологічний портрет у контексті перевищення влади чи службових повноважень. Цей аналіз охоплює дослідження соціально-психологічних факторів, що позначаються на формуванні морально-етичних цінностей у військовому середовищі, урахував основні методи виявлення психологічних характеристик, що є основою протиправних дій військовослужбовців. Отримані дані можуть бути основою для розроблення ефективних стратегій превенції та підвищення якості психологічної підготовки військовослужбовців з метою забезпечення високого рівня дисципліни, законності та дотримання правових норм у військовому колективі.

Результати та обговорення

У соціальному контексті «кримінальне правопорушення» можна розглядати як вияв протиправної поведінки індивіда, що активно або пасивно порушує чи ігнорує норми права, встановлені суспільством. Залежно від видів, форм, мети й мотивів цієї поведінки її наслідки можуть спричинити деструкцію в соціальній, економічній чи політичній системах держави або її інституціях. Своєю чергою злочин, порівняно з кримінальним проступком, має серйозніші негативні наслідки, що вимагають пропорційно-адекватної відповіді з боку правової системи держави.

Природа протиправної поведінки не є статичною та однозначною. Вона, як і суспільство, зазнає перманентних процесів розвитку, їх динаміка залежить від історичних, культурних, соціальних, економічних, геополітичних та інших чинників впливу. До прикладу, у різних культурах та епохах панували різні уявлення про злочин і покарання. Ці уявлення формували норми й стандарти, які постійно зазнавали змін і доповнень відповідно до потреб та ідеалів, що виникали в суспільстві. Залежно від змін у суспільній свідомості про такі категорії, як протиправність чи шкідливість, певні діяння набували криміналізаційної форми, стаючи об'єктом кримінальної відповідальності, або, навпаки, декриміналізувалися, припиняючи чи зменшуючи ступінь кримінальної заборони та відповідальності за вчинене. З цього приводу достатньо здійснити порівняльно-правовий аналіз кримінального законодавства 1960-го року з чинним КК України¹.

Отже, природа протиправної поведінки формується під впливом історико-правових аспектів розвитку суспільних відносин не лише на державному рівні, а й на рівні правових норм і стандартів у глобальному вимірі. Особливий вплив на формування цих процесів мають історичні події, культурні тенденції, соціальні зміни, релігійні переконання, економічні фактори, політичні реформи, зокрема розвиток технологічних інновацій, переформатування міжнародних відносин, трансформації правових систем, а також глобальні виклики, пов'язані з кліматичними метаморфозами, збереженням екології, контролем за пандеміями, запобіганням війн, забезпеченням прав і свобод людини тощо.

Встановлення меж між правовою та протиправною поведінкою є необхідною складовою розвитку суспільства, оскільки відсутність відповідальності породжує дефіцит моральної агенції, що спонукає до порушення закону й ігнорування його найвищої форми – права. Як наслідок це породжує відчуття безкарності, спричиняє зловжи-

¹ Кримінальний кодекс УРСР : Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

вання владою, поширення корупції та вчинення інших форм неправомірних дій. Загалом це руйнує основи справедливості, що негативно позначається на правовій стабільності в суспільстві.

Згідно з концептуальними положеннями соціальної психології, причини протиправної поведінки залежать від зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на формування особистості протягом життя (Taldykin, 2022). Кожна людина як індивідуальний суб'єкт вступає у взаємозв'язок з довколишнім середовищем, сприймаючи та оцінюючи його відповідно до власних цінностей, уявлень, унікальних характеристик. Тобто основні детермінанти протиправної поведінки лежать в основі як власне особистості, так і її оточення. Це формує невід'ємний зв'язок між психологічними та соціологічними явищами.

Зовнішнє оточення є важливою складовою у формуванні особистості, її переконань, цінностей, поведінки. Такі фактори, як сім'я, школа, робочий колектив, коло спілкування, культурні норми, значущі події тощо, позначаються на сприйнятті індивідом світу та формують зовнішні умови його протиправної поведінки. Опанувавши певні норми й стандарти, погляди та цінності, людина на кожному новому етапі життя, у кожній конкретній ситуації реагує відповідно до цих норм. Причому поява нового фактора у взаємодії із зовнішніми обставинами може призвести до змін у когнітивних, емоційних і поведінкових аспектах суб'єкта та вплинути на його реакцію відповідно до ситуації (Berkowitz, 1993).

Це означає, що суб'єктивні причини будь-якого кримінального правопорушення мають соціальне обґрунтування. До прикладу, несприятливі економічні та соціальні умови, такі як рівень безробіття, економічний стрес, низький рівень якості життя та негативні міжособистісні взаємини, активно позначаються на криміногенній ситуації в країні. Адверсний вплив цих процесів обумовлений і неефективністю правосуддя та правоохоронної системи держави. Наприклад, неналежна реакція на криміногенну ситуацію в системі органів державної влади порушує принципи справедливості, рівності, законності, порядку й ефективності державного управління. Як наслідок злочинні елементи впроваджують у державні структури з метою використання впливу для подальшої масштабнішої кримінальної практики. Це призводить до втрати довіри громадян до владних структур, посилення соціального напруження, зниження ефективності розв'язання суспільно-правових проблем, обмеження легітимності влади та порушення дієвості заходів з протидії загрозам національній безпеці й оборони країни.

Важливим аспектом є відсутність загальної стратегії розвитку та виховання громадянської активності, що призводить до недостатньої підтримки державних ініціатив з профілактики злочинності й обмеженої ефективності механізмів

впливу на формування суспільства. Ця ситуація може виявлятися в недостатньому розвитку освітніх програм, спрямованих на виховання правової свідомості населення. Додаткові ускладнення виникають у процесі інтеграції соціально вразливих верст населення через недостатню увагу держави до їх життя та потреб. Відсутність спрямованих заходів щодо формування моральних і етичних цінностей серед молоді може спричинити зростання рівня кримінальної активності серед молодіжної аудиторії тощо.

Отже, деструкція в економічних, демографічних, культурних, освітніх та інших сферах, що визначають життя, розвиток, можливості й досягнення суспільства, створює умови для криміналізації суспільства. На нашу думку, саме в цих аспектах, а не в природних особливостях людини, закладені основні причини протиправної поведінки. Проте ігнорувати такі психологічні характеристики, як відчуженість, відсутність адаптації, агресивність, імпульсивність, низький рівень психологічного добробуту тощо, також не є цілком правильним, оскільки ці особистісні характеристики формуються саме з огляду на зовнішні обставини.

Тому причини криміналізації суспільства можна розглядати у двох близьких, але протилежних за значенням аспектах, а саме причин злочинної поведінки та причин злочинності. Причини злочинної поведінки вказують на конкретні фактори або умови, які спричинили протиправні діяння. Вони залежать від різноманітних чинників, з-поміж яких соціальні, психологічні, економічні, культурні, демографічні, освітні умови. З другого боку, причини злочинності можуть вказувати на ширший контекст або загальну тенденцію до вчинення кримінальних правопорушень у певному суспільстві або його середовищі. Вони відображають загальне уявлення про криміногенну ситуацію, ураховуючи ширші соціальні та структурні фактори, такі як економічна нерівність, соціальна дезорганізація, недостатня ефективність правосуддя, недосконалість законодавства, інституціональна дезорганізація тощо.

Основними стимулами протиправної поведінки є мотив і мета. Ці елементи визначають наміри та причини діяльності суб'єкта кримінального правопорушення. Саме в них закладено спонукальні фактори до вчиненого, навіть якщо вони суперечать закону або моральним нормам. Мотив є внутрішньою силою, що підштовхує особу до вчинення кримінального правопорушення та відображає його мету й особистісний сенс. Досліджуючи це поняття, А. Савченко (2002) розглядає його як інтеграційний психологічний утвір, що збуджує особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та становить його підставу. Вочевидь, «інтеграційним психологічним утвором» учений вважає внутрішній покликання або чинник, яким суб'єкт кримінального правопорушення керується,

щоб виправдати або принаймні обґрунтувати свої вчинки. Це може охоплювати фінансові потреби, владні амбіції, прагнення до соціальної справедливості, бажання бути визнаним, приховування інших протиправних дій тощо. Він допомагає раціоналізувати свої дії/бездіяльність або зменшити внутрішній конфлікт щодо своїх вчинків. Тобто мотив є складовою, за допомогою якої людина виправдовує свої діяння перед собою, суспільством та/або державою шляхом поєднання зав'язків між своїми діяннями та соціальними цінностями, потребами чи обставинами, що впливає на самооцінку або відчуття моральної правомірності, навіть якщо її вчинки суперечать закону.

Аналіз мотивів кримінальних правопорушень дає змогу максимально повно встановити причини й умови злочинної поведінки та злочинності загалом, схарактеризувати стан її якісної структури й динаміки, дослідити характер окремих категорій злочинності, визначити їх питому вагу та поширеність, висвітлити соціально-психологічний механізм злочинної діяльності, розробити ефективні заходи щодо боротьби зі злочинністю, вивчити особу злочинця, а також наукову типологію злочинців тощо.

Складність цього питання пов'язана з диверсифікацією розвитку суспільних відносин та їх компонентів, що утворює умови, за яких у сучасного злочинного елемента виникає чимало мотивів для вчинення кримінальних правопорушень, а також є широкий спектр способів їх реалізації. У таких обставинах стає надзвичайно складно узгодити й систематизувати однозначну класифікацію мети і мотивів вчинення кримінальних правопорушень. Це підтверджує й аналіз наукових досліджень щодо цього питання, у яких відображається різноманітність теоретичних підходів до класифікації мотивів вчинення кримінальних правопорушень (Savchenko, 2000; Komarynska, 2022). Еволюційний процес щодо мотивів і підходів до їх визначення відображає різні етапи історичного, політичного, економічного та правового розвитку суспільних відносин у державі.

Тому запропоновані в юридичній літературі класифікації мотивів кримінальних правопорушень не є однозначними та єдино правильними. У будь-якому випадку підходи до їх визначення мають ґрунтуватися на особистісних (внутрішніх) і соціальних (зовнішніх) аспектах причин та умов, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень (Zelinskyi, 1999). У цьому контексті одне й те саме протиправне діяння за мотивами вчинення може відрізнятися одне від одного, залежно від різних біологічних, національних, політичних, релігійних, соціальних характеристик, які впливають на індивідуальні чи групові мотивації (Savchenko, 2002; Velychenko, 2022). Передусім це зумовлено різноманітністю індивідуальних і соціальних факторів, які

впливають на мотивацію вчинення протиправних діянь їх суб'єктами, і це засвідчує, що універсальна класифікація для фахівців у галузі психології, соціології, кримінології та криміналістики є малоімовірною.

Мотиви самі собою не є протиправними. Протиправність мотивів визначають через поведінку суб'єкта правопорушення, яка залежить від обраного ним способу їх реалізації. Тобто невміння чи небажання правопорушника сформулювати справжні мотиви своєї поведінки не пом'якшує або не звільняє його від відповідальності. Відповідальність перед законом винний несе за вчинення умисних чи необережних діянь, які заборонені законом, з огляду на внутрішні (суб'єктивні) чи зовнішні (об'єктивні) ознаки, що безпосередньо впливають на оцінку його дій або бездіяльності.

Отже, спробуємо висвітлити ключові мотиви перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень і надати психологічну характеристику суб'єкту правопорушення залежно від їх видів. Залежно від способу вчинення цього правопорушення ми виокремимо корисливі та насильницькі групи мотивів, характерних для цього контексту. Корисливі мотиви передбачають вчинення дій військовою службовою особою, які виходять за межі її повноважень з метою отримання особистої (професійної) вигоди. Це може передбачати дії, спрямовані на задоволення особистісних амбіцій, потреб або прагнень до контролю, зокрема підвищення авторитету серед підлеглих, отримання внутрішніх переваг у військовому колективі або його ієрархії, підвищення статусу або отримання інших матеріальних благ.

Своєю чергою насильницькі мотиви передбачають вчинення військовою службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй владних чи службових повноважень, охоплюють фізичне та/або психологічне насильство щодо підлеглого. Ці дії можуть виявлятися як засіб досягнення конкретних завдань або задоволення особистісних амбіцій. Зокрема, військовослужбовець може використовувати насильство для здійснення контролю за підлеглими, змушуючи їх виконувати свої вимоги або розпорядження. Перевищення влади може мати на меті підкорення іншої особи конкретному військовослужбовцю або їх групам. Фізичне чи психологічне насильство можуть використовувати для здійснення психологічного тиску на іншу особу з метою отримання певної вигоди або підпорядкування. Відмінність між фізичними та психологічними діями полягають у тому, що фізичне насильство передбачає застосування фізичного контакту, зокрема зброї чи предметів, які використовують як зброю, що призводить до травм або інших тілесних ушкоджень, натомість психологічне насильство передбачає застосування психологічних методів впливу на поведінку особи, що можуть виявлятися

емоційним знуцанням, маніпуляціями, ізоляціями, залякуваннями, зокрема за допомогою демонстрації чи використання зброї або інших предметів, що використовують як зброю.

Акцентуємо увагу на результатах останніх емпіричних досліджень у галузі судової психології, які здійснювали за допомогою методики MMPI (англ. *The Minnesota Multiphasic Personality Inventory*), науковці дійшли висновку, що морально-психологічний профіль конкретної особистості взаємопов'язаний з її поведінкою в суспільстві. Цей опис формується під впливом соціального середовища, у якому перебуває індивід, і вказує на те, що злочинна поведінка має соціальне обґрунтування (Holovkin, & Navalina, 2012; Shepitko, 2021).

Особи, які вчиняють правопорушення, є менш адаптовані до соціального оточення і часто незадоволені своїм соціальним становищем. Вони характеризуються високим рівнем імпульсивності, що виявляється як втрата контролю за власною поведінкою, необдуманими діями, ігноруванням наслідків та емоційною нестабільністю. За цих умов вони часто не сприймають або свідомо ігнорують соціальні та правові норми, що формує в них девіантну поведінку. З другого боку, порушення соціальної адаптації може відбуватися внаслідок відсутності мотивувальних чинників дотримуватися соціальних норм. Це засвідчує порушення емоційного контакту з оточенням і недостатнє емпатичне уявлення про себе з позиції інших. У цьому випадку в правопорушника може виникати ілюзія про вороже середовище, яке не відображає реальну дійсність. На цьому тлі в людей виявляється агресивність, підозріливість, надмірна чутливість до міжособистісних контактів тощо (Filonenko, & Nechytailo, 2022).

Адекватне розуміння ситуації ускладнюється, коли поведінка керується емоційними налаштуваннями, а дії інших сприймають як загрозливі. Це призводить до ще більшої ситуативної залежності, що підвищує ймовірність вчинення протиправних дій. Спостерігається порушення правосвідомості та соціальної дезадаптації, що зумовлює нездатність вирішити конфліктні ситуації в межах соціально прийнятних норм.

Попри це, рівень особистісних рис не є однозначним. Здебільшого він залежить від типів і мотивів протиправної поведінки. За результатами окремих досліджень, особи, що вчиняють кримінальні правопорушення з корисливих мотивів у межах своїх посадових чи службових повноважень, порівняно з іншими категоріями правопорушників, виявляють вищу адаптованість до різних соціальних ситуацій та їх змін. Вони краще орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, які ставить перед ними суспільство, є стриманішими, здатними до контролю емоцій та поведінки. У їхній поведінці не спостерігаються такі риси, як агресивність та імпульсивність, що є характерними для кримінальних правопорушень

насиленницького характеру. Здебільшого вони виявляють товарищескість і не мають складнощів у встановленні соціальних контактів. Чимало з них характеризується прагненням до лідерства або потребою в соціальному визнанні (Filonenko, & Nechytailo, 2022).

Своєю чергою протиправні дії, вчинені з насильницьких мотивів, часто характеризуються високим рівнем емоційно заряджених ідей, що виявляються в певних ситуаціях. Ці особи надзвичайно чутливі до елементів міжособистісної взаємодії та сприймають зовнішнє середовище як вороже. Ця обставина ускладнює надання об'єктивної оцінки конкретним ситуаціям, яка часто змінюється під впливом емоційних реакцій. Підвищена чутливість до міжособистісної взаємодії призводить до того, що ці особи легко реагують на будь-які соціальні контакти, які вони вважають загрозливими. Правопорушники, які вчиняють насильницькі дії, складно приймають іншу думку. Усі неприємності, перед якими вони постають у житті, сприймають як наслідок ворожих дій з боку оточення. У разі неспіху ці особи зазвичай звинувачують інших, а не себе. Окрему цінність для них має збереження особистої гідності. Проте через афективний стан вони вчиняють акти насильства з ілюзорних причин захисту власного життя, честі, гідності, справедливості або інших інтересів (Shalhunova, 2012).

Окремої уваги заслуговують особи, які вчиняють протиправні дії з корисливо-насиленницьких мотивів. На думку науковців, ці дії мають схожі характеристики з насильницькими правопорушеннями. Проте, на відміну від останніх, корисливо-насиленницькі дії визначають не як афективно заряджені ідеї, а як тенденцію до негайного задоволення власних потреб чи бажань. Як наслідок це супроводжується порушенням загального нормативного регулювання поведінки, а також інтелектуального і вольового контролю. Тобто корисливо-насиленницькі дії відрізняються від інших найвищою некерованістю поведінки та раптовістю асоціальних вчинків. Особи, які вчиняють корисливо-насиленницькі дії, виявляють потребу в самоствердженні, а афективний фон безпосередньо впливає на їхню поведінку. Тобто протиправні дії, які вчиняють з корисливо-насиленницьких мотивів, супроводжуються імпульсивністю та зневагою до встановлених суспільством норм і вимог. Вони мають найслабший інтелектуальний і вольовий контроль.

Досліджуючи здатність законослухняних громадян допускати протиправні дії, Ф. Зімбардо (2007) зауважував, що у ситуаціях, коли людина опиняється під впливом певних умов або факторів, де влада, соціальний тиск та ситуаційні чинники впливають на її моральну поведінку, вона здатна порушувати встановлені правила поведінки та вчиняти протиправні дії. Ця обставина безпосередньо стосується і військо-

вого середовища, оскільки воєнний контекст і бойова обстановка призводять до морального занепаду й безжалісних дій. Військова служба часто характеризується підвищеним напруженням, стресом, монократією тощо. Під натиском цих обставин особистість зазнає впливу влади, соціального тиску, ситуаційних чинників тощо, що можуть сприяти вчиненню протиправних дій. З огляду на це, військовий контингент належить до тих соціальних груп, що потребує посиленої уваги та науково-практичного аналізу не лише з позиції психології чи кримінології, а й криміналістичної науки.

За результатами соціального експерименту, Ф. Зімбардо (2007) виокремлює декілька суттєвих аспектів, які впливають на порушення моральної агенції. До цих чинників учений відносить, по-перше, *владу й авторитет*. У ситуаціях, де індивіди мають владу й авторитет щодо інших, вони можуть відчувати себе вищими за соціальним статусом і використовувати надані їм повноваження для здійснення протиправних дій стосовно інших. По-друге, *соціальний тиск і конформізм*. Цей чинник виявляється в тому, що в певних соціальних ситуаціях люди відчувають тиск або потребу діяти відповідно до встановлених групових правил, що може спонукати їх до вчинення протиправних дій навіть тоді, коли це суперечить їхнім власним моральним переконанням. По-третє, *дифузія відповідальності*. У випадках, коли обов'язки розподілені серед групи людей, кожен може відчувати, що інші несуть меншу відповідальність за свої дії, і це спричиняє аморальну поведінку. Зазначене відбувається тому, що кожен вважає свої дії менш важливими, а відповідальність за вчинене розподіляють між усіма учасниками. По-четверте, *дезіндивідуалізація*. У середовищі, де люди втрачають свою індивідуальність або відчуття особистості, вони можуть втратити контроль за своїми діями й допускати протиправні вчинки. Це може бути зумовлено відчуттям анонімності, безпечності або недооцінкою своїх дій через відсутність індивідуальної відповідальності.

Висновки

Отже, злочинна поведінка є результатом впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема соціального тиску, влади, анонії тощо. Ці фактори можуть призвести до втрати здатності людини діяти відповідно до моральних норм і принципів, встановлених суспільством. Наприклад, у

військовому середовищі особи можуть зазнати соціального тиску та впливу авторитету влади вищого керівництва. Це може позначитися на їх подальших рішеннях та діях, передусім у ситуаціях, коли вони вважають, що виконання вказівок або наказів може мати переваги, або, навпаки, їх ігнорування може призвести до негативних наслідків. Такий соціальний тиск, поєднаний з владою, може викликати занепад моральної агенції та спричинити вчинення протиправних дій, які суперечать не лише закону, а й власним моральним переконанням.

Особливого резонансу це питання набуває тоді, коли йдеться про перевищення військово-службовцем влади чи службових повноважень в особливий період, воєнний стан та/або в бойовій обстановці. Передусім зазначене зумовлено тим, що порушуються не лише матеріальні чи інші особистісні права та інтереси громадян, а й охоронюваний законом авторитет державної влади. Така обставина створює загрозу для оборонно-безпекових функцій держави, оскільки завдає соціальної або ідеологічної шкоди, що полягає в порушенні соціальних норм, цінностей, ідеалів, які дезорганізують суспільство й мінімізують його довіру до системи влади чи її інституцій.

Учинення будь-яких протиправних дій військовослужбовцями керівної ланки під час особливого періоду, воєнного стану чи в бойовій обстановці неминуче утворює каскадний ефект, коли одні негативні наслідки сприяють виникненню інших. Це може призвести як до порушення військової дисципліни у вузькому значенні (дезертирство, ухилення від виконання наказів, вчинення злочинних діянь з мотивів помсти тощо), так і до втрати довіри громадськості до воєнізованих структур та військово-політичного керівництва в широкому значенні (небажання громадян захищати свою країну, звільнення професійних військовослужбовців, масова еміграція з метою уникнення мобілізації тощо).

Наведене змушує нас детальніше проаналізувати проблемні аспекти й особливості суб'єктивних ознак перевищення службовою військовою особою влади чи службових повноважень під час воєнного стану або в бойовій обстановці. У межах цього дослідження основну увагу буде зосереджено на особі винного, його професійному становищі, а також проблемних питаннях, які необхідно вирішити для правильної кваліфікації цього кримінального правопорушення.

References

- [1] Berkowitz, L. (1993). *Aggression: its causes, consequences, and control*. New York: McGraw-Hill. Retrieved from <https://searchworks.stanford.edu>.
- [2] Bryan, M. (2003). *The World as Will. The Philosophy of Schopenhauer* (pp. 137-163). Oxford: Oxford Academic. doi: 10.1093/0198237227.003.0007.
- [3] Diurkhaim, E. (1998). *Suicide: Sociological study* (L. Kononovych, Trans). Kyiv: Osnovy.

- [4] Fedorchenko, Yu. (2022). Kant I. Preface to the first edition. *Philosophy of education*, 28(1), 212-221. doi: 10.31874/2309-1606-2022-28-1-14.
- [5] Filonenko, V., & Nechytailo, I. (2022). *Recidivist criminals: psychological characteristics*. Ivano-Frankivsk: Foliant.
- [6] Hegel, G. (2000). *Fundamentals of the philosophy of law, or Natural law and political science*. (R. Osadchuk, M. Kushnir, Trans). Kyiv: Yunivers.
- [7] Heidegger, M. (1962). *Being and time*. (J. Macquarrie, E. Robinson, Trans). Oxford: Basil Blackwell publisher. Retrieved from <https://altair.pw/pub>.
- [8] Holovkin, B., & Navaliana, Ya. (2012). Psychological features of criminals. *Form of law*, 4. 223-230. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua>.
- [9] Kant I. (1781). *Kritik der reinen Vernunft*. Project Gutenberg-De. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org>;
- [10] Komarynska, Yu. (2022). Motives for committing criminal offenses related to domestic violence. *Legal psychology*, 1(30), 94-102. doi: 10.33270/03223001.94.
- [11] Merton, R. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682. doi: 10.2307/2084686.
- [12] Nietzsche, F. (2006). *The Antichrist*. (H. Mencken, Trans). New York: Alfred A. Knopf. Retrieved from <https://www.gutenberg.org>.
- [13] Savchenko, A. (2000). Classification of crime motives. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine*, 4. 126-131.
- [14] Savchenko, A. (2002). *Motive and motivation of crime*. Kyiv: Atika.
- [15] Shalhunova, S. (2012). *The personality of a violent criminal* (2nd ed., rev.). Dnipropetrovsk: Lira LTD.
- [16] Shepitko, V. (2021). Criminal psychology: history of development and current state. *Legal psychology*, 1(28), 14-20. doi: 10.33270/03212801.14.
- [17] Taldykin, O. (2022). *Sociology of law. Structural and logical schemes and tables*. Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav.
- [18] Velychenko, L. (2022). Psychology of the personality of the criminal as a subject of illegal arms and ammunition trafficking. *Legal psychology*, 1(30), 74-84. doi: 10.33270/03223102.74.
- [19] Zelinskyi, A. (1999). *Criminal psychology*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [20] Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random house. Retrieved from <https://ia802808.us.archive.org>.

Список використаних джерел

- [1] Berkowitz L. Aggression: its causes, consequences, and control. New York : McGraw-Hill, 1993. 485 p. URL: <https://searchworks.stanford.edu>.
- [2] Bryan M. The World as Will. *The Philosophy of Schopenhauer*. Oxford : Oxford Academic, 2003. P. 137–163. doi: 10.1093/0198237227.003.0007.
- [3] Дюркгайм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / пер. з франц. Л. Кононович. Київ : Основи, 1998. 520 с.
- [4] Федорченко Ю. Кант І. Передмова до першого видання. *Філософія освіти*. 2022. № 28 (1). С. 212–221. doi: 10.31874/2309-1606-2022-28-1-14.
- [5] Філоненко В., Нечитайло І. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2022. 244 с.
- [6] Гегель Г. Основи філософії права, або Природне право і державознавство : монографія / пер. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. 334 с.
- [7] Heidegger M. Being and time / translated by J. Macquarrie, E. Robinson. Oxford : Basil Blackwell publisher, 1962. 589 p. URL: <https://altair.pw/pub>.
- [8] Головкін Б., Наваліяна Я. Психологічні особливості злочинців. *Форма права*. 2012. № 4. С. 223–230. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua>.
- [9] Kant I. (1781). *Kritik der reinen Vernunft*. Project Gutenberg-De. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org>;
- [10] Комаринська Ю. Мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 94–102. doi: 10.33270/03223001.94.
- [11] Merton R. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3. No. 5. P. 672–682. doi: 10.2307/2084686.
- [12] Nietzsche F. The Antichrist / translated by H. Mencken. New York : Alfred A. Knopf, 2006. 182 p. URL: <https://www.gutenberg.org>.
- [13] Савченко А. Класифікація мотивів злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 4. С. 126–131.
- [14] Савченко А. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.

- [15] Шалгунова С. Особа насильницького злочинця : монографія, 2-ге вид., доповн. і перероб. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
 - [16] Шепітько В. Кримінальна психологія: історія становлення та сучасний стан. Юридична психологія. 2021. № 1 (28). С. 14–20. doi: 10.33270/03212801.14.
 - [17] Талдикін О. Соціологія права. Структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 144 с.
 - [18] Величенко Л. Психологія особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 74–84. doi: 10.33270/03223102.74.
 - [19] Зелінський А. Кримінальна психологія : наук.-практ. вид. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
 - [20] Zimbardo P. The Lucifer effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York : Random house, 2007. 551 p. URL: <https://ia802808.us.archive.org>.
-

Social and Psychological Aspects of Illegal Behavior of a Serviceman

KOSTIUK Ivan

Postgraduate Student of the Department of Forensics and Forensic Medicine
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7855-6898>

Abstract. The relevance of the research topic is due to several reasons that are of practical importance. First, the illegal behavior of a military official has the potential to significantly affect the functioning of military structures, which poses a direct threat to the defense and security functions of the state. Therefore, the study of the socio-psychological aspects of this behavior is of great practical importance for ensuring the discipline and efficiency of the military organization. Secondly, the widespread use of new technologies, changes in the social environment and other factors influence the emergence of new forms of illegal behavior among the military. Therefore, constant updating of knowledge about the socio-psychological aspects of this problem will help to develop more effective strategies for the prevention of criminal offenses in the military sphere of legal relations. The main purpose of this study is to analyze and reveal the socio-psychological aspects that influence the emergence and development of illegal behavior among military officials. This includes the study of factors affecting the formation of moral and ethical values in the military environment, as well as the identification of psychological mechanisms underlying the illegal actions of military officials. With this data, effective prevention strategies can be developed at the state level and psychological training of military personnel can be improved to ensure a high level of discipline, legality and compliance with legal norms in the military environment. The methodological basis of the research is the approach, which includes qualitative and quantitative research, which allows to collect and analyze data on socio-psychological factors and their influence on illegal behavior. Sociological and psychological analyses, which allow to investigate social and psychological mechanisms affecting the behavior of military personnel. Analysis of legal norms regulating military activity and discipline, as well as analysis of empirical observational data, which allow to understand the motivation of illegal activities of military officials. In addition to the above, the scientific novelty and practical significance of this article lies not only in the scientific aspect, but also in the understanding of the motives of a military official exceeding his official powers. Disclosure of these motives will help authorized officials to correctly assess the illegal actions of a military official, which, in turn, will contribute to the effective performance of the tasks of criminal proceedings.

Keywords: deviance; disorganization; criminal offense; motives; investigation; classification.